

سروشنامه:	خسروپناه، عبدالحسین، ۱۳۴۵
عنوان و نام پدیدآور:	مسائل جدید کلامی و فلسفه دین / عبدالحسین خسروپناه
مشخصات نشر:	قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
مشخصات ظاهری:	۳ ج
فروست:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳/۱۰/۱۰
شابک:	دوره: ۲-۱۱۶-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸ ح: ۱: ۷-۶۷-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۳
یادداشت:	چاپ سوم: ۱۳۹۸ (فیبا)
یادداشت:	چاپ چهارم: ۱۳۹۹
یادداشت:	چاپ قبلی: المصطفی، ۱۳۸۸
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	کلام
موضوع:	دین -- فلسفه
رده‌بندی کنگره:	BP۲۰۳/م۵ خ/۱۳۹۳
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۴
شماره کتابشناسی ملی:	۳۴۷۲۹۶۱

BA۰۰۹۲.j۱

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

مسائل جدید کلامی و فلسفه دین (۱)

مؤلف: عبدالحسین خسروپناه

چاپ چهارم: ۱۳۹۹ ش / ۱۴۴۲ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ ● قیمت: ۶۸۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸:

تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۰۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۰۲۵

✉ miup@pub.miu.ac.ir   🌐 http://buy-pub.miu.ac.ir   📧 pub_almustafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

با توجه به هزینه‌ها و مشکلات عدیده، هر شخص حقیقی یا حقوقی که اقدام به چاپ، بازنویسی، کپی، تکثیر یا هرگونه برداشت جهت تهیه کتاب و تبدیل آن به جزوه، cd، فایل الکترونیکی pdf، اسکن، عکسبرداری و یا انتشار در فضای مجازی نماید، شرعاً مجاز نمی‌باشد و پیگرد قانونی خواهد داشت.

مسائل جدید کلامی و فلسفہ دین (۱)

عبدالحسین خسروپناه

مرکز بین المللی
ترجمہ و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

برنامه‌ریزی آموزشی، باید امری پویا و متناسب با دگرگونی‌های باشد که در ساختار دانش و رشته‌های علمی پدید می‌آیند.

تحوّلات اجتماعی، نیازهای نوظهور فراگیران و مقتضیات جدید دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، گرایش‌ها و ارزش‌های نوینی را فرا می‌خواند که پاسخ‌گویی به آنها، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت نیروهای متخصص را ضروری می‌نماید. گسترش فرهنگ‌های سلطه‌گر جهانی و جهانی شدن فرهنگ در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، مشکلات و نیازهای نوظهوری را به وجود آورده که رویارویی منطقی با آنها، تنها در پرتو آراستن افراد به اندیشه‌های بارور، ارزش‌های متعالی و رفتارهای منطقی - که در قالب موقعیت‌های رسمی آموزشی با ایجاد رشته‌های جدید، گسترش دامنه آموزش‌ها و مهارت‌ها و تربیت سازمان یافته صورت گیرد - امکان‌پذیر است.

بالندگی مراکز آموزشی، در گرو نظام آموزشی استوار، قاعده‌مند و تجربه‌پذیر است که در آن، برنامه‌های آموزشی، متن‌های درسی و استادان، ارکان اصلی به شمار می‌آیند. پویایی برنامه‌های آموزشی نیز به هماهنگی آن با نیاز زمان، استعداد دانش‌پژوهان و امکانات موجود، وابسته است؛ چنان‌که استواری متن‌های درسی به ارائه تازه‌ترین دست‌آوردهای علم در قالب‌نوترین شیوه‌ها و فناوری‌های آموزشی بستگی دارد.

بازنگری متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و روزآمد کردن آنها، به حفظ نشاط علمی مراکز آموزشی کمک می‌رساند.

حوزه‌های علوم دینی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی‌اند. در همین راستا، «جامعه المصطفی ص العالمية»، به عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت تعلیم و تربیت طلاب غیرایرانی را بر عهده دارد، به پی‌ریزی «دفتر برنامه‌ریزی و فن‌آوری آموزشی» اقدام نمود. این دفتر، با ارج نهادن به تلاش‌های صورت گرفته و خوشه‌چینی از خرمن دانش عالمان گران‌قدر بر آن شد تا با بهره‌گیری از شیوه‌های جدید آموزشی و تازه‌ترین دست‌آوردهای علمی به تهیه متن‌های آموزشی بپردازد.

تدوین و نشر بیش از هشتاد متن درسی، در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این تلاش است.

نوشتار حاضر که با عنوان «مسائل جدید کلامی و فلسفه دین (۱)» برای دانش‌پژوهان دوره کارشناسی فلسفه و عرفان اسلامی نگارش یافته و به مهارت‌های جدید کلامی می‌پردازد، حاصل تلاش علمی و درخور تقدیر حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه - دام‌توفیقه - است که از ایشان و دیگر فرزانه‌گانی که در به ثمر رسیدن این اثر بذل عنایت کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنیم. در پایان، ارباب فضل و معرفت را به یاری خواننده، چشم امید به نقد و نظر آنان دوخته‌ایم.

دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی

جامعه المصطفی ص العالمية

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۷	۱. کلیات و مبادی
۱۷	درآمد
۱۷	چیستی علم کلام
۲۳	چیستی کلام جدید و بررسی تجدیدپذیری آن
۲۳	دیدگاه نخست
۲۵	دیدگاه دوم
۲۶	دیدگاه سوم
۲۶	دیدگاه چهارم
۲۷	دیدگاه پنجم
۲۸	دیدگاه ششم (دیدگاه برگزیده)
۳۳	۲. دین پژوهی و رشته‌های آن
۳۴	۱. فلسفه دین
۳۵	۲. کلام
۳۶	تعریف مختار
۳۷	۳. دین پژوهی تطبیقی
۳۸	۴. تاریخ ادیان
۴۰	۵. پدیدارشناسی دین
۴۱	۶. روان‌شناسی دین
۴۲	۷. جامعه‌شناسی دین
۴۴	۸. معرفت‌شناسی دینی
۴۵	۹. مردم‌شناسی یا انسان‌شناسی دین
۴۷	۱۰. هنر و ادبیات دینی
۴۸	۱۱. اسطوره‌شناسی دین

۵۳	تصور خدا	۵۳
۵۳	مقدمه	۵۳
۵۵	تصور خدا در غرب	۵۵
۵۶	۱. نامتناهی	۵۶
۵۷	۲. قائم به ذات و ضروری	۵۷
۵۸	۳. شایسته پرستش یا معبودیت	۵۸
۵۸	۴. کامل مطلق	۵۸
۵۹	۵. خالق	۵۹
۶۰	۶. وحدت و یگانگی	۶۰
۶۱	۷. بساطت	۶۱
۶۲	۸. سرمدیت	۶۲
۶۳	۹. علم مطلق	۶۳
۶۳	۱۰. قدرت مطلق	۶۳
۶۴	۱۱. خیر مطلق	۶۴
۶۵	۱۲. تشخیص	۶۵
۶۶	۱۳. تجرد یا غیر جسمانی بودن	۶۶
۶۶	۱۴. تغییر ناپذیری	۶۶
۶۷	۱۵. تأثر ناپذیری	۶۷
۶۹	نقد و بررسی	۶۹
۷۵	۴. انواع براهین اثبات وجود خدا (۱)	۷۵
۷۶	۱. براهین وجودی	۷۶
۷۶	مقدمه	۷۶
۷۸	تقریر برهان	۷۸
۷۹	اشکالات بر این برهان	۷۹
۸۰	۲. براهین جهان شناختی	۸۰
۸۲	تقریر برهان	۸۲
۸۲	الف) برهان حرکت	۸۲
۸۳	ب) برهان حدوث	۸۳
۸۴	ج) برهان امکان و وجوب	۸۴
۸۸	۳. براهین غایت شناختی	۸۸
۸۹	تعریف نظم	۸۹
۹۰	اقسام نظم	۹۰
۹۰	تقریر برهان	۹۰
۹۲	اشکالات بر برهان نظم	۹۲
۹۴	۴. برهان درجات کمال	۹۴
۹۶	اشکال بر برهان درجات کمال (هنولوژیک)	۹۶
۱۰۱	۵. انواع براهین اثبات وجود خدا (۲)	۱۰۱

۱۰۱	۵. برهان اجماع عام
۱۰۲	تقریرهای دوگانه برهان اجماع
۱۰۲	صورت زیست‌شناختی برهان توافق عمومی (اجماع عام)
۱۰۲	تفسیر نخست: اعتقاد فطری به وجود خدا
۱۰۳	تفسیر دوّم: اشتیاق فطری به خدا
۱۰۵	تفسیر سوّم: قیاس ذو‌حدین ضد شکاکیت (یا روایت تنگنای شکاکیت)
۱۰۷	۶. برهان اخلاقی
۱۰۹	اشکال مشترک براهین اخلاقی مذکور
۱۰۹	برهان اخلاقی «کانت»
۱۱۰	نقد برهان اخلاقی کانت
۱۱۱	۷. برهان تجربه دینی
۱۱۴	تقریر برهان
۱۱۵	اشکالات بر این برهان
۱۱۶	۸. براهین عرفی و مردم‌پسند
۱۱۷	برهان اجماع عام
۱۱۷	برهان اخلاقی
۱۱۷	براهین غایت‌شناختی
۱۱۸	براهین بر مبنای علوم
۱۲۳	۶. مسئله شرّ
۱۲۳	مقدمه
۱۲۳	ارتباط مسئله شرّ با عقاید بنیادین
۱۲۶	معقولیت اعتقاد به خدا و مسئله شرّ
۱۲۸	استدلال هیوم
۱۲۹	ارزیابی و نقد
۱۳۱	استدلال جی.ال. مکی
۱۳۳	ارزیابی و نقد استدلال مکی
۱۴۱	۷. مسئله شرّ و عدل الهی
۱۴۱	مقدمه
۱۴۱	تعریف عدل الهی
۱۴۴	شبهه شرور
۱۴۶	حل مشکل شرور
۱۶۱	۸. چیستی دین
۱۶۲	ضرورت بحث از تعریف دین
۱۶۳	تعریف لغوی دین
۱۶۳	تعریف اصطلاحی دین
۱۶۷	دسته‌بندی تعاریف ارائه شده پیرامون دین
۱۶۹	دین در قرآن

۱۷۰	..... دین در روایات
۱۷۲	..... ارزیابی تعاریف دین در قرآن و روایات
۱۷۵	..... ۹. تعاریف دین
۱۷۵	..... تعریف متفکران اسلامی
۱۷۷	..... تعاریف متفکران غربی
۱۷۷	..... ۱. تعاریف ماهیت‌گرایانه
۱۷۸	..... ۲. تعاریف کارکردگرایانه
۱۷۸	..... الف) تعاریف روانشناختی
۱۷۹	..... ب) تعاریف جامعه‌شناختی
۱۸۰	..... ج) تعاریف اخلاق‌گرایانه
۱۸۱	..... د) تعاریف غایت‌گرایانه
۱۸۲	..... ه) تعاریف طبیعت‌گرایانه و ملحدانه
۱۸۲	..... و) تعاریف ترکیبی
۱۸۴	..... تعریف برگزیده
۱۸۹	..... ۱۰. تجربه دینی
۱۸۹	..... پیشینه
۱۹۰	..... عوامل زمینه‌ساز «تجربه‌گرایی دینی»
۱۹۴	..... تجربه دینی و حوزه‌های کلامی
۱۹۵	..... معنای تجربه و ویژگی‌های آن
۱۹۶	..... تعریف تجربه دینی
۱۹۷	..... انواع تجارب دینی
۲۰۵	..... ۱۱. ماهیت و سرشت تجربه دینی
۲۰۸	..... هسته مشترک تجربه‌های دینی
۲۰۹	..... تجربه دینی و توجیه باورهای دینی
۲۱۱	..... تجربه دینی و وحی
۲۱۳	..... دلیل عقلی
۲۱۴	..... ادله نقلی
۲۱۹	..... ۱۲. معجزه
۲۱۹	..... واژه‌شناسی معجزه
۲۲۰	..... الف) تعریف معجزه از دیدگاه متکلمان اسلامی
۲۲۲	..... ب) تعریف معجزه از دیدگاه نواندیشان و سنت‌گرایان غربی
۲۲۲	..... ۱. نقض قوانین طبیعت
۲۲۴	..... ارزیابی از منظر متفکران اسلامی
۲۲۵	..... ۲. اعجاز، امری شگفت‌انگیز
۲۲۶	..... ۳. رویداد معنادار
۲۲۶	..... تفاوت معجزه با حادثه‌های همگون
۲۲۷	..... وجوه اشتراک

۲۲۷	..... وجوه افتراق
۲۲۸	..... امکان معجزه
۲۳۳	..... نقد
۲۳۷	..... ۱۳. اثبات پذیری معجزه
۲۳۸	..... برهان هیوم بر اثبات ناپذیری وقوع معجزه
۲۳۹	..... نقد سخن هیوم
۲۳۹	..... خلاصه دلیل سوین برن
۲۴۱	..... دلالت معجزه
۲۴۱	..... ۱. دلالت معجزه بر وجود خدا
۲۴۲	..... ۲. دلالت معجزه بر نبوت
۲۴۲	..... متفکران اسلامی
۲۴۴	..... متفکران غربی
۲۴۵	..... نکته
۲۴۹	..... ۱۴. دلایل جاودانگی
۲۴۹	..... دلایل تجربی
۲۵۰	..... ۱. واسطه‌ها
۲۵۲	..... ۲. تجربه‌های ادراکی نزدیک مرگ
۲۵۴	..... ۳. تجربه‌های خارج از بدن
۲۵۴	..... دلایل اخلاقی
۲۵۷	..... ایمان‌گروی
۲۵۷	..... ۱. ایمان‌گرایی کی‌یرنگارد
۲۵۷	..... الف) استدلال تخمین
۲۵۸	..... ب) استدلال تأخیر
۲۵۸	..... ج) استدلال شورمندی
۲۵۹	..... ۲. ایمان‌گروی ویتگنشتاین (متأخر)
۲۶۱	..... دلایل فلسفی جاودانگی
۲۶۲	..... براهین توحیدی در اثبات جاودانگی
۲۶۲	..... برهان حکمت
۲۶۴	..... برهان عدالت
۲۶۷	..... ۱۵. اهمیت مسئله جاودانگی
۲۶۸	..... عوامل پیدایش اندیشه جاودانگی
۲۶۸	..... ۱. گرایش فطری انسان به جاودانگی
۲۶۹	..... ۲. مسئله مرگ
۲۶۹	..... ۳. تئوری‌های جاودانگی
۲۷۰	..... معنای جاودانگی
۲۷۲	..... معنای شخصیت
۲۷۳	..... تعیین رویکرد

۲۷۴	بررسی آراء و نظرات.....
۲۷۴	نفی شخصیت.....
۲۷۷	الف) دیدگاه بدن.....
۲۸۰	ب) دیدگاه حافظه.....
۲۸۱	ج) دیدگاه نفس.....
۲۸۷	۱۶. معاد جسمانی.....
۲۸۷	۱. نظریه تناسخ.....
۲۸۸	۲. نظریه معاد روحانی.....
۲۸۹	۳. نظریه معاد جسمانی.....
۲۹۰	سابقه تاریخی.....
۲۹۱	عوامل مؤثر در پیدایش نظریه معاد جسمانی.....
۲۹۲	عوامل مؤثر در کثرت نظریات معاد جسمانی.....
۲۹۲	۱. تعالیم ادیان.....
۲۹۳	۲. اشکالات علمی، فلسفی و کلامی.....
۲۹۳	۳. مبانی معرفتی.....
۲۹۴	بررسی آراء و نظرات.....
۲۹۴	نظریه اعاده معدوم.....
۲۹۵	نظریه بدل.....
۲۹۶	نظریه جمع اعضا.....
۲۹۶	اشکال آکل و ماکول.....
۲۹۷	اشکال تفاوت نظام.....
۲۹۷	اشکال تناسخ.....
۲۹۸	نظریه نفس و بدن جدید.....
۲۹۹	نظریه حکمت متعالیه.....
۳۰۰	نظریه اول در حکمت متعالیه.....
۳۰۱	نظریه دوم در حکمت متعالیه.....
۳۰۱	نظریه سوم در حکمت متعالیه.....
۳۰۲	نظریه رویا.....
۳۰۲	نظریه بدن مثالی مشابه.....
۳۰۷	فهرست منابع.....
۳۰۷	۱. کتاب‌های فارسی.....
۳۱۰	۲. کتاب‌های عربی.....
۳۱۱	۳. مجلات.....

مقدمه

اصطلاح «کلام جدید» را نخستین بار شبلی نعمانی (۱۲۷۴-۱۳۳۲ق) به کار برد. پس از وی استاد شهید مطهری بحث‌هایی با این عنوان ترتیب داد و اینک با گسترده‌گی در محافل حوزوی و دانشگاهی دنبال می‌شود. تعریف برگزیده مؤلف از این دانش این است که: «کلام جدید» در مقام تعریف، با «کلام قدیم» تفاوت ندارد و هر دو را باید در عنوان «کلام اسلامی» مورد بررسی قرار داد. بر این اساس، «کلام اسلامی» دانشی است که به استخراج عقاید دینی از متون اسلامی می‌پردازد و پس از تنظیم، تبیین و اثبات، با روش‌های مختلف از آنها دفاع می‌کند.

اما در مقام تحقق، «کلام جدید» از نظام‌های هندسی مختلفی تشکیل شده که بسیاری از آنها هیچ سنخیتی با «کلام قدیم» ندارند. برای مثال، در نگاه به تفکر فلسفی و کلامی غرب می‌بینیم که از قرن شانزدهم با رواج فلسفه‌های آمپریسم، پوزیتیویسم، مدرنیسم و پست مدرنیسم، نحله‌های کلامی تفاوت عمیقی با یکدیگر دارند.

بنابراین که کلام قدیم و جدید در اساس و هدف مشترکند، مسائل اصلی کلام قدیم در کلام جدید با روش ویژه کلام جدید، تحلیل و بررسی و اثبات شده و به شیوه همان دانش از آنها دفاع می‌شود. محوری‌ترین مباحث مشترک میان این دو علم، «شناخت مبدأ» و «شناخت معاد» می‌باشد.

در مراحل ابتدایی ورود و آشنایی با «کلام جدید»، باید از مسائل اساسی کلامی آغاز کرد و با اتخاذ موضع در آن باره، طرحی از سازمان مسائل اولیه کلام جدید و چگونگی ارتباط آنها با یکدیگر به دست آورد. بر این اساس، مجموعه حاضر، پس از تبیین چيستی دانش کلام جدید و معرفتی مبحث کلام دین پژوهی و رشته‌های همگون و مرتبط با آن و شاخه‌های متفرع بر آن - که نگرشی فرامتنی و درجه دوم به «علم کلام» است - مباحث اولیه و اساسی کلام جدید را که در کلام قدیم، نخستین مسائل و تشکیل دهنده سازمان اصلی اعتقادی می‌باشند، مطرح کرده است: «خدا»، «براهین اثبات وجود خدا»، «مسئله شر»، «چيستی دین و تجربه دینی»، «معجزه و معاد»، مباحث مطرح شده در این مجموعه بوده و مسائل محوری «مبدأشناسی» و «معادشناسی» را تشکیل می‌دهند:

۱. «خدا» و دستیابی به «تصور مفهوم خدا»، موضوعی است که همه مکاتب و دانش‌های دینی، مباحث اعتقادی خود را از آن شروع می‌کنند و به عبارتی: اثبات مبدأ هستی، به هر نامی که عنوان شود، نخستین رکن تشکّل اصول اعتقادی هر دین است. در این بخش به ارائه تعریفی منطقی از مفهوم «خدا» پرداخته‌ایم که با آن، مقدمه «براهین اثبات وجود خدا» فراهم آمده است.

۲. «اثبات وجود خدا»، نخستین مبحث اساسی و مهم‌ترین موضوع در «علم کلام» است. برای اثبات وجود خدا، براهین متعددی از سوی متکلمان ادیان مختلف و نیز، فیلسوفان و حکیمان ارائه شده است: «برهان وجودی»، «برهان جهان‌شناختی» - که در تقریرهای گوناگون عرضه شده - «برهان غایت‌شناختی»، «برهان مراتب و درجات کمال»، «برهان اجماع عام»، «برهان اخلاقی» و «برهان تجربه دینی»، براهینی هستند که برخی از آنها پیش از اسلام یا در ادیان دیگر نیز مطرح بوده است؛ از جمله «برهان وجودی» که تقریری از آن توسط آنسلم قدیس ارائه گردید.

۳. مسئله «شرّ»، دومین بخش از مسائل کلامی مطرح در این مجموعه است. چیستی و چرایی «شرور» در جهان هستی و گرفتاری انسان بدان در زندگی، مسئله‌ای است که فارغ از دینی خاص، مورد توجه و دل‌مشغولی بشر بوده است. در این مبحث، تلاش بر این است که رابطه «وجود شرّ» و «اعتقاد به خدا» به عنوان مبدأ و کانون حقیقی «خیر» و «عدل» بررسی شده و راه معقولی برای جمع بین اعتقاد به «عدل الهی» و رفع شبهات در مسئله «شرور» ارائه گردد.

۴. «چیستی دین»، موضوع مهم دیگری است که نخستین مسئله در حوزه دین‌پژوهی به شمار می‌آید. تعریف‌های ارائه شده از دین به قدری متنوع و متفاوتند که نمی‌توان نقطه مشترکی میان آنها یافت. بدین جهت، در این بخش رویکردهای گوناگون تعریف «دین»، تبیین و در نهایت تعریف برگزیده از دین ارائه شده است.

۵. «تجربه دینی»، به عنوان مسئله‌ای هم‌دوش «تعریف دین»، مورد بحث جدی در محافل دینی جهان مسیحیت به شمار می‌رود. وجود تضادهای درونی این دین، از جمله ناسازگاری‌های مضامین «کتاب مقدس» با یک‌دیگر و خردگریزی بسیاری از عبارات متن آن از سویی و اعتقاد به حفظ دین و ضرورت تقید به آن در اعتقاد متدینان نواندیش غرب از سوی دیگر، باعث شد تا تفکراتی ابداعی وارد عرصه اندیشه دینی غرب گردد. «تجربه دینی» یکی از این مباحث است که **شلاپرماخر** مبدع آن است و البته امروزه در جهان اسلام نیز طرفدارانی دارد. اعتبار عقلی و قابل اثبات و دفاع بودن یا نبودن این نظریه، مباحث مربوط به «تجربه دینی» را تشکیل داده و در آن به برخی از تفاوت‌های اساسی آن با «دین» و «وحی» اشاره شده است.

۶. «معجزه»، مبحثی است که پس از «اثبات وجود خدا و ارسال انبیای الهی» به عنوان شرط پذیرش «نبوت» نبی از سوی انسان‌های مخاطب «وحی»، مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این مبحث، علاوه بر تبیین «چیستی معجزه»، به نسبت آن با قوانین

حاکم بر جهان طبیعت و معقولیت و اثبات‌پذیری آن و نیز ارزیابی نظریات مربوط به آن پرداخته شده است.

۷. «معاد»، عنوان مبحث پایانی این مجموعه و آخرین اصل از «اصول اعتقادی» است که در آن، هم به «دلایل نقلی» و هم «دلایل عقلی» اثبات آن اشاره شده است. این موضوع، هم در «اسلام» و هم در «ادیان آسمانی» دیگر مورد توجه بوده است. «جسمانی یا روحانی بودن معاد» یکی از مهم‌ترین مسائل مطرح در جهان اسلام است و از دیرباز معرکه آراء متکلمان، فیلسوفان و حکما بوده است. «ارائه نظرات غربیان»، نسبت معاد با جاودانگی انسان و نیز «بررسی دیدگاه‌ها درباره معاد جسمانی» مباحث این بخش را تشکیل می‌دهند.

از دوستان محقق و ارجمند، آقایان علی مخدوم (مبادی و کلیات)، مهدی عبداللّهی (خدا، براهین اثبات وجود خدا، چیستی دین)، حسن اسماعیل پورنیازی (مسئله شرّ)، رضا میرزایی (تجربه دینی)، بهروز محمدی (معجزه) و امین عابدی‌نژاد (معاد و جاودانگی) که در تهیه و تدوین این مجموعه مرا یاری نموده‌اند، تشکر کرده و از خدای متّان سعادت و سلامت و توفیق روز افزونشان را خواستارم.

عبدالحسین خسروپناه

قم - بهار ۱۳۸۶